

Доповіді,
повідомлення

Михайло ЗАН

**ПОЛІСЕМАНТИЧНІСТЬ ТЕРМІНУ
“ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ” В ЕТНОЛОГІЇ
(ПРОЕКТУВАННЯ
НАУКОВОЇ ДЕФІНІЦІЇ НА
РЕГІОНАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
В ЗАКАРПАТТІ)**

Mykhailo ZAN. "The Ethnic Processes": a Polysemantic Term in Ethnology (A Project of Scientific Definition for Regional Study in Transcarpathian Region).

Будь-яке дослідження, претендуючи на науковість, повинне базуватись на понятійно-категоріальному апараті, який відображає ту чи іншу парадигму мислення вченого, ідейні витоки наукової школи, течії, напрямку. Наразі особливо актуальним постає тлумачення дефініції “етнічні процеси” в етнологічних студіях.

Ще в кінці XIX ст. американські вчені дослідили процеси асиміляції, акультурації, амальгамації, адаптації і т. і. Проте саме термін “етнічні процеси” в науковому плані було обґрунтовано у 20-ті рр. XX ст. Ш.Марром.

Найбільш плідно проблема етнічних процесів на теоретичному рівні була досліджена в радянській етнології. Так, Ю.Бромлей зазначав, що в цілому зміну етнічних спільнот у часі прийнято йменувати етнічними процесами¹. Втім, вчений зауважував, що варто вирізняти “етноevolюційні процеси” і “етно-трансформаційні процеси”. Якщо перші приводять до зміни якихось властивостей і рис етносу, не ламаючи системи, то другі приводять до зміни етнічної належності, до зникнення одних і виникнення інших етнічних спільнот².

Мабуть, в силу політико-ідеологічних причин в умовах СРСР дослідником недостатньо уваги було приділено вивченню “етноevolюційних процесів”.

¹Бромлей Ю.В. Этнос и этнография.- Москва, 1973.- С. 153; Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность.- Москва, 1987.- С. 73; Этнические процессы в современном мире / отв. ред. акад. Ю.В.Бромлей.- Москва, 1987.- С. 12.

²Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность...- С. 74; Этнические процессы в современном мире...- С. 12-13.

Натомість Ю.Бромлей акцентував увагу на “етні соціальних процесах”³. Тобто, вивченні змін етні соціальних спільнот (організмів).

Особливо вдало вчений розробив типологію “етнотрансформаційних процесів”. Основними видами етнотрансформаційних процесів суть процес етнічного об’єднання і етнічного роз’єднання. Серед процесів етнічного об’єднання виділяються етнічна консолідація, етнічна асиміляція, міжетнічна інтеграція. Процеси етнічного роз’єднання поділяються на етнічну парціацію, етнічну сепарацію, етнічну дисперсизацію⁴.

В подібному ракурсі проблему типології етнічних процесів розглядали В.Козлов, П.Пучков, І.Гурвіч С.Брук та ін.⁵ Зокрема, В.Козлов на основі широкого історико-етнологічного матеріалу розглянув фактори етнічних процесів – демографічні (розселення і чисельність, етнічно змішані шлюби), соціально-економічні, політико-правові, мовні, культурні, психологічні⁶. Дослідник проаналізував стадії, сторони, темпи розвитку етнічних процесів в історичній ретроспективі⁷.

Інші аспекти етнічних процесів дослідив Л.Гумільов. На “ниві” багатого історико-етнологічного поля дослідження вчений більш ґрунтовно висвітлює так звані “етноevolюційні процеси” (в розумінні Ю.Бромлея). Конструюючи біосоціальну концепцію етносу, Л.Гумільов під етноevolюційними процесами розумів окремо взятий етногенез певного етносу (від моменту виникнення до зникнення етнічної системи внаслідок дії ентропійних чинників). Протягом етногенезу власне і відбуваються істотні зміни основних рис, властивостей етносу.

В таких умовах виникає своєрідна ієрархія етнічної таксономії – суперетнос, етнос, субетнос, конвіксія, консорція⁸. Тому вчений звертав увагу на

³Этнические процессы в современном мире...- С. 13

⁴Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность...- С. 76-86.

⁵Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы.- Москва, 1969.- 407 с.; Козлов В.И. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития // Вопросы истории.- 1968.- № 9.- С. 95-109; Современные этнические процессы в СССР / [Ю.В.Бромлей, В.И.Козлов, Т.А.Жданко и др.; Ред. кол.: Ю.В.Бромлей (отв. ред.) и др.]- 2-е изд.- Москва, 1977.-562 с.; Хомич Л.В. О содержании понятия “этнические процессы” // Советская этнография.- 1969.- № 5.- С. 79-87.

⁶Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы...- С. 272-314; 344-363.

⁷Там само.- С. 314-343.

⁸Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли.- Москва, 1997.- С. 167-170.

відмінність етносів, особливості їхніх "зигзагів історії". Досліджуючи контакти етносів на різних рівнях "пасіонарного табелю", сформулював, відповідно, такі дефініції як симбіоз, ксенія, химера, анігіляція⁹. Зрозуміло, що в таких умовах його концепція (особливо щодо фаз етногенезу, зв'язку етноса із ландшафтом) була піддана "науковому остракізму" з боку опонентів¹⁰.

Викристалізувавшись у подібному ключі (поділ етнічних процесів на етнооб'єднавчі та етнорозмежувальні) наукова дефініція наразі пропонується в енциклопедичній, довідковій, підручниковій літературі, в окремих наукових студіях. Крім цього, дослідники зазначають окремі вагомні доповнення у розумінні комплексу питань пов'язаних із основними аспектами етнічних процесів.

Зокрема, А.Пономарьов відзначає чотири аспекти етнічних процесів – етнодемографічні, етнокультурні, етносоціальні та етномовні. Під власне етнічними процесами вчений розуміє зміни як окремих елементів структури етносу, так, можливо, і всієї його структури, що означає утворення нової етнічної спільності¹¹. Етнічні процеси об'єднавчого характеру дослідник доповнює четвертим різновидом-етногенетичною міксацією¹².

М.Тиводар приводить оригінальні моделі етнорозмежувальних та етнооб'єднавчих процесів – ісландську, іспанську, австрійську, сикхську, молдовську, римську, киево-руську, французьку, німецьку, українську¹³. М.Тиводар розуміє етнічні процеси як різноманітні етнокультурні, етносоціальні, етнополітичні зміни рис і властивостей етнічних спільнот упродовж їх існування¹⁴.

Автори "Основ етнотермазнавства" поряд із процесами етнічного об'єднання і роз'єднання оперують термінами "етнічне розмежування (диференціація)" та "етнічне згуртування (солідаризація)". Дослідники вказують, що такі процеси створюють сприятливі умови для об'єднавчих або роз'єднавчих процесів¹⁵. Процеси етнічного згуртування та розмежування починаються із етнічної ідентифікації і приводять до посилення етнічної свідомості, відтак,

до зростання "етнічного знання". Подальший розвиток подій визначається сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів, приводячи або до етнічного поділу (дезінтеграції), або до етнічного об'єднання (інтеграції)¹⁶.

Крім цього, дослідники доповнюють модель етнооб'єднавчих процесів. В етнічній консолідації та інтеграції вчені виділяють внутрішній та міжетнічний рівні; етнічну асиміляцію поділяють на культурну, мовну, структурну, на насильницьку і природну¹⁷. Подібні концепції вдало розроблені також в західній етнологічній науці, особливо щодо типології асиміляційних процесів¹⁸.

Дослідники Я.Калниболотська і В.Школьник характеризують етнічні процеси як ходу і розвиток етнічних явищ, послідовну зміну стадій етногенезу, сукупне чергування етнодіянь з метою досягнення намічених завдань і цілей¹⁹. Із сказаного видно, що дослідники виходять із інструменталістської концепції етносу, вагомої ролі ситуативних вартостей, ототожнення етнічних спільнот із інтерес-групами і класами, особливої ролі свідомих мобілізаційних чинників і т. і.

У контексті комунікативної методики пропонує типологію етнічних процесів М.Гримич. Дослідниця поділяє етнічні процеси на внутрішньоетнічні (інтроетнічні) і зовнішньоетнічні (екстраетнічні), які протікають у відкритій або латентній (прихованій) формі²⁰.

В рамках внутрішньоетнічних процесів виділяються: біокультурне самовідтворення етносу, етнокультурна внутрішньоетнічна уніфікація, етнокультурна внутрішньоетнічна диференціація, внутрішньоетнічний функціональний конфлікт із можливими сепарацією, парціацією, утворенням нової внутрішньоетнічної спільноти (групи), громадянською війною²¹.

Екстраетнічні процеси (міжетнічні контакти) поділяються на адаптивно-адаптуючий блок (опосередковані міжетнічні контакти, контакти сусідського типу, міксація культури, метисація, міжетнічна уніфікація) та міжетнічний функціональний конфлікт

⁹Там само.- С. 170-172.

¹⁰Бромлей Ю.В. Этнос и этнография...- С. 163-165.

¹¹Етнічний довідник. У 3-х частинах / За ред. В.Б.Євтуха.- К.: Фенікс, 1997.- Ч. 1. Поняття та терміни.- С. 110-111.

¹²Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій.- К., 1994.- С. 89.

¹³Тиводар М.П. Етнологія: Навчальний посібник для студентів історичного факультету.- Ужгород, 1998.- С. 81-82.

¹⁴Там само.- С. 82

¹⁵Основи етнотермазнавства. Підручник / За ред. Ю.І.Римаренка.- К., 1997.- С.534.

¹⁶Там само.- С. 534-536.

¹⁷Там само.- С. 538-542.

¹⁸Лендвел М.О. Вступ до етнополітики: Матеріали до лекційних занять.- Ужгород, 1997.- С. 9-10.

¹⁹Мала енциклопедія етнотермазнавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін.- К., 1996.- С. 57.

²⁰Гримич М. Типологія етнічних процесів (комунікативна методика) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць.- К., 1999.- Секція 1. Теоретичні проблеми етнології.- С. 17.

²¹Там само.- С. 17-18.

із можливими наслідками: асиміляцією, етнічною експансією, витісненням з етнічних земель, збройним міжетнічним конфліктом, екстермінацією – масовим знищенням представників певних етнічних спільнот²².

Заслужують на увагу теоретико-методологічні проблеми дослідження етнічних процесів власне в Карпатському регіоні, зазначені в праці В.Євтуха²³. Дослідник пропонує вживання терміну “міжетнічна взаємодія” щодо етнічних процесів в Карпатському регіоні. Така взаємодія має власну структуру: міжетнічне спілкування, міжетнічні контакти та міжетнічні відносини. Спілкування і контакти складають основу системи міжетнічних зв'язків, які можуть бути спорадичними, тимчасовими або безсистемними²⁴.

Важливо, на думку В.Євтуха, дослідити характер виникнення спілкування, встановлення контактів, виявити характер відносин між представниками різних етносів, з'ясувати обставини, фактори, закономірності, особливості, які формують систему міжетнічних відносин. Подібні студії дозволять виявити інтенсивність процесів маргіналізації, простежити роль соціальних чинників у міжетнічних стосунках²⁵.

Таким чином, в етнології викристалізувались наступні моменти у розумінні дефініції “етнічні процеси”:

- розмежування етнорозвивальних і етнотрансформаційних процесів;

- розроблена типологія етнотрансформаційних процесів (етнооб'єднаних та етнорозмежувальних процесів);

- дослідниками виділяються етносоціальні, етнополітичні, етнокультурні, етномовні, етнорозвивальні аспекти етнічних процесів;

- детально досліджені процеси асиміляції, розроблені типології асиміляційних процесів;

- запропонована комунікативна методика типології етнічних процесів (М.Гримич), що вносить суттєві доповнення в комплексне осягнення проблеми;

- концепція міжетнічної взаємодії В.Євтуха дає змогу виявити співвідношення соціальних чинників у міжетнічних відносинах, контактуванні, спілкуванні.

На наш погляд, при визначенні наукової дефініції потрібно також врахувати роль етнорозвивального аспекту (тобто весь спектр про-

блем природного приросту населення, міграційних процесів, етнічно змішаних шлюбів і т. ін.). Етномовні аспекти можна включити до етнокультурних, оскільки це поняття ширше і містить у собі також етномовний аспект етнічних процесів.

Таким чином, спробуємо сформулювати влане розуміння наукової дефініції, синтезуючи попередні висновки дослідників. На наше переконання, *етнічні процеси – це комплекс етнорозвивальних, етносоціальних, етнополітичних, етнокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування, що проявляється в етнооб'єднаних або етнорозмежувальних тенденціях.*

На характер розвитку етнічних процесів на Закарпатті в 90-ті рр. ХХ ст. впливали зміни в соціально-політичному та духовно-культурному житті:

- фактор державної незалежності України, формування плюралізму в політичній площині;

- умови формування ринкової економіки, криза в народному господарстві;

- психологічні фактори- зміна системи ціннісних орієнтацій, соціального та етнічного самопочуття українців та етнорозвивальних спільнот краю;

- зміна параметрів міжетнічного контактування, зміна векторів етноконфесійного плану, окремі прояви міжетнічних протиріч;

- формування особливих етнокультурних пріоритетів, запитів етнорозвивальних меншин, організація в національно-культурні товариства, складання етнічного лідерства;

- характер міграційних процесів, “етнічне обличчя” еміграційних процесів;

- русинська проблема, соціально-політичні аспекти автономізації краю (зовнішні та внутрішні чинники).

Таким чином, вважаємо за перспективу дослідити наступний комплекс проблем етнічних процесів на Закарпатті в 90-ті рр. ХХ ст.:

- 1) основні тенденції етнорозвивальних процесів;

- 2) етносоціальні, етнополітичні, етнокультурні аспекти етнічних процесів;

- 3) проблему етнічної самоідентифікації українців та етнорозвивальних меншин Закарпаття;

- 4) окремі аспекти міжетнічної взаємодії в краї (спілкування, контакти; процеси етнічної маргіналізації і т. і.).

Вказані напрямки дослідження дозволять комплексно осягнути сутність, основні тенденції етнічних процесів на Закарпатті за часи державної незалежності України, виявити наукові орієнтири та моделі регулювання міжетнічних відносин на сучасному етапі.

²² Там само.– С. 19.

²³ Євтух В.Б. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції “Українські Карпати: етнос, історія, культура” (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.) – Ужгород, 1993.– С. 210-217.

²⁴ Там само.– С. 211.

²⁵ Там само.– С. 211-212.